

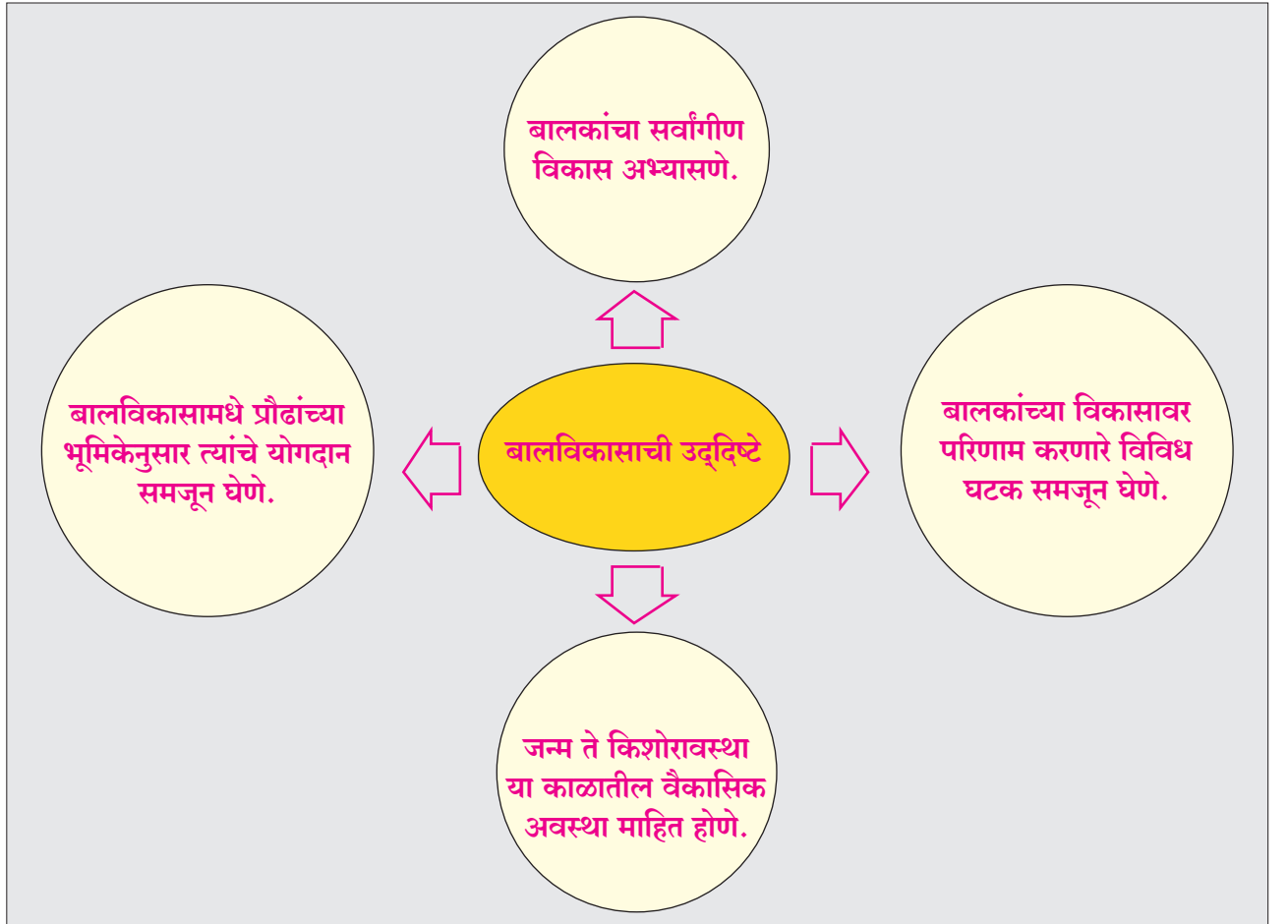
‘बालविकास’ हा शब्द मनात आला तर कोणती गोष्ट सर्वप्रथम तुम्हाला जाणवते? ‘बाल’ म्हणजेच अर्भक, शिशु की शालेय अवस्थेतील बालक? तुम्हाला माहित आहेच की गर्भधारणा ते मृत्यु या कालावधीमधील वैकासिक बदलांचा शास्त्रीय अभ्यास म्हणजेच मानवविकास.

लॉरा बर्क (२००७) यांच्या मते बालविकास हे क्षेत्र मानवाची दृढता आणि गर्भधारणेपासून किशोरावस्थेपर्यंत होत जाणाऱ्या बदलांच्या अभ्यासासंबंधीचे क्षेत्र आहे. “बालविकास हा वैकासिक मानसशास्त्राचा भाग आहे किंवा असेही म्हणता येईल की आयुष्यभर होत राहणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानवविकास.”

बालविकासाची उद्दिष्टे आणि व्याप्ती तुम्हाला आठवतेय का?

१.१ बालविकासाची व्याप्ती (Scope of Child Development)

- बालविकासाच्या विविध अवस्थांचा अभ्यास करणे.
- वाढ व विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
- विकासाची अंगे अभ्यासणे.
- विविध व्यवसायांना उपयुक्त.
- पालकांना व नव्याने होऊ पाहणाऱ्या पालकांसाठी उपयुक्त
- बालविकास किंवा मानवविकास या क्षेत्रात कारकिर्द करण्यासाठी उपयुक्त.

आकृती १.१ बालविकासाची उद्दिष्टे

कृती

- (१) बालकांशी संबंधित बालविकास क्षेत्राचा अभ्यास ज्या ज्या विभागात केला जातो अशा कोणकोणत्या बालविकासाच्या क्षेत्रात हा विषय उपयुक्त आहे त्या विभागांची यादी करा. उदा. बालकांना शिकवणे.
- (२) भाष्य करा : 'बालविकासाच्या अभ्यासाचा उपयोग उत्तम पालक होण्यासाठी उपयुक्त असतो.'

वाढ आणि विकास (Growth and Development)

यापूर्वी तुम्ही बालविकास विषय अभ्यासलेला आहे. त्यानुसार वाढ आणि विकास या संज्ञांमधे काय फरक आहे हेही अभ्यासले आहेच. वाढ म्हणजे शरीरात होणारे संख्यात्मक बदल असतात तर विकास म्हणजे संख्यात्मक व गुणात्मक बदल असतात. तसेच विकास

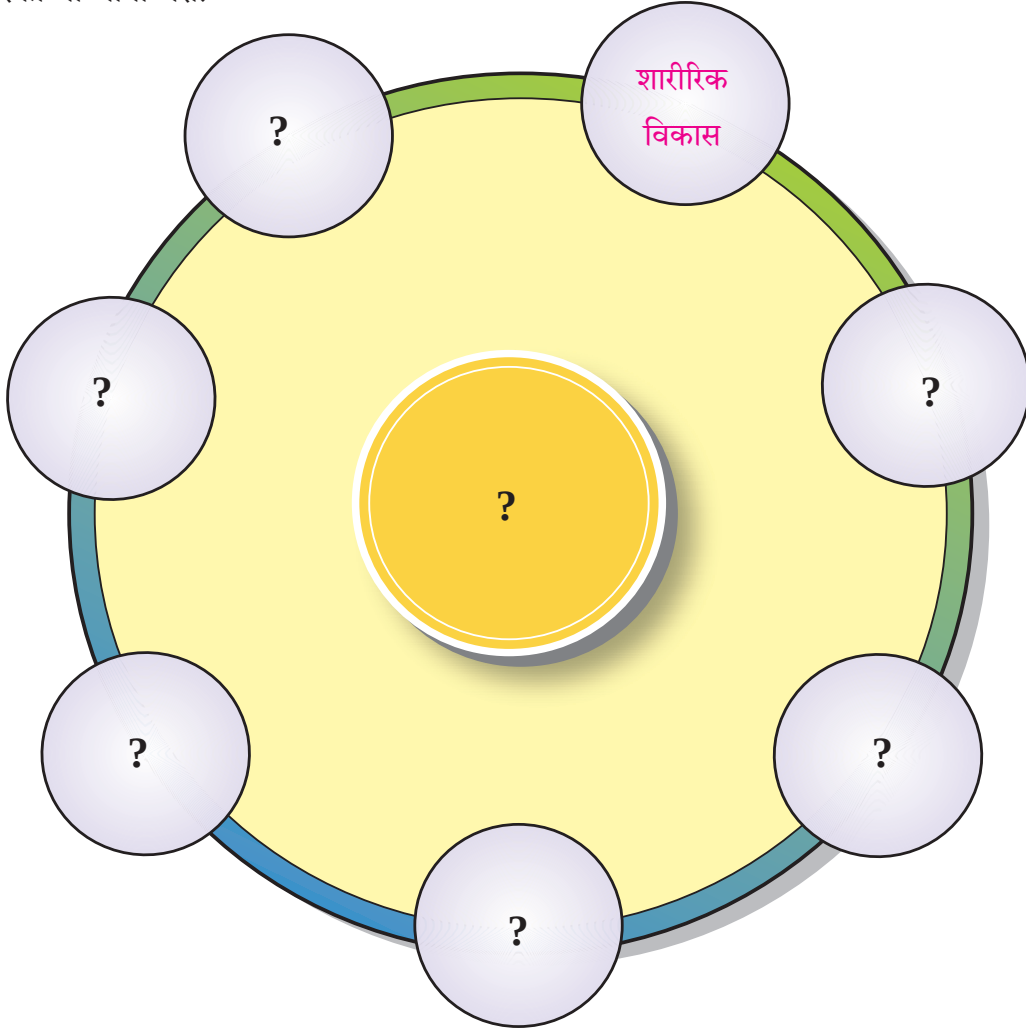
म्हणजे परिपक्वता व अध्ययन यामुळे घडून येणारी, बदलांची प्रगतीशील मालिका असते.

विकासाची अंगे (Domains of Child Development)

इयत्ता ११ वी मध्ये बालविकासाच्या पुस्तकात या आकृतीमध्ये रिकाम्या गोलांमधे काय लिहिले होते ते तुम्हाला आठवतय का?

कृती

गोलातील रिकाम्या जागा भरा.

विकासाची विविध अंगे असतात. शारीरिक, कारक, बोधात्मक, भाषा, सामाजिक, भावनिक व नैतिक विकास.

कृती

कंसातील संदर्भ शब्दांच्या मदतीने वाक्ये पूर्ण करा.

(कारक विकास, सामाजिक विकास, नैतिक विकास, शरीर व अवयव, भाषाविकास, सकारात्मक आणि नकारात्मक भावना, मानसिक विकास)

(१) शारीरिक विकास म्हणजेच चा विकास होय.

(२) मोठ्या व लहान स्नायूंचा विकास म्हणजेच

(३) मानसिक प्रक्रिया व क्षमतांचा विकास म्हणजेच

(४) शाब्दिक आणि अशाब्दिक संवाद म्हणजेच चे घटक आहेत.

(५) समाजमान्य वर्तन शी संबंधित असते.

(६) भावनिक विकासात चा समावेश होतो.

(७) योग्य वर्तन करणे व चूक आणि बरोबर यातील फरक करता येणे म्हणजेच

१.२ विकासाच्या अवस्था (Stages of Development)

मानवी जीवनचक्र आठ अवस्थांमध्ये विभागलेले आहे. ही विभागणी शारीरिक वयाच्या आधारे केलेली आहे.

दर्पण

दिलेल्या अवस्था व चित्रे यांच्या जोड्या लावा. (प्रसुतीपूर्व विकास, उत्तर बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था, किशोरावस्था, मध्य प्रौढावस्था, पूर्व बाल्यावस्था, अर्भकावस्था व शैशवावस्था, उत्तर प्रौढावस्था)

विकासाच्या अवस्था

.....

.....

.....

.....

.....

विद्यार्थ्यांनो शाब्बास! तुम्हाला जीवनचक्राच्या सर्व अवस्था ओळखता आल्या.

आता आपण बालकाच्या लवकरच्या वयातील गरजा आणि सुरुवातीच्या वर्षांचे महत्त्व याकडे आपले लक्ष देऊ.

१.३ बालकांच्या गरजा (Needs of Children)

बालकांचे वय, अवस्था आणि विकासाची पातळी यानुसार बालकांच्या गरजा बदलत्या असतात. बालकांच्या शारीरिक, कारक, मानसिक, भावनिक किंवा सामाजिक गरजा पूर्ण करणे ही पालक, संगोपनकर्ते, शिक्षक आणि समाज यांची जबाबदारी असते. गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांना वेगवेगळे मार्ग अवलंबावे लागतात, बालकाच्या सर्वांगीण विकासात या सर्वांचा मोठा वाटा असतो. बालकांच्या सभोवती आरामदायक वातावरण व परिस्थिती निर्माण करून त्यांच्या गरजा भागवल्यात. बालके असाह्य असतात, दुसऱ्यांवर अवलंबून असतात त्यामुळे त्यांच्या गरजा भागवल्याच गेल्या पाहिजेत. बालकांबरोबर असणाऱ्या प्रौढ व्यक्तित्व हे प्रमुख कर्तव्यच असते.

अब्राहम हॅरॉल्ड मॅस्लो हे एक मानसशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी काही अनुकरणीय व्यक्तित्वांच्या सकारात्मक गुणांचा व त्यांच्या आयुष्याचा अभ्यास केला. १९५४ साली मॅस्लो यांनी मानवी गरजांची श्रेणी तयार केली. (Hierarchy of Human needs) आणि त्याबाबतचा त्यांचा सिद्धांत त्यांनी त्यांच्या ‘Motivation and Personality’ या पुस्तकात मांडला.

मॅस्लो यांनी मानवी गरजांची जी श्रेणी पुढे आणली त्यालाच “Maslow’s Hierarchy of Needs” असे संबोधले जाते.

मॅस्लो यांच्या गरजांच्या श्रेणीप्रमाणे पुढील गरजा असतात.

(१) जैविक व शारीरिक गरजा (Biological and Physiological Needs) :

हवा, अन्न, पाणी, निवारा, सौहार्दता, कामजीवन, झोप, शारीरिक समस्थिती, उत्सर्जन या मानवी गरजा प्राथमिक आहेत.

आकृती १.२ मॅस्लो यांची गरजांची श्रेणी

(२) सुरक्षिततेच्या गरजा (Safety Needs) :

बाह्यघटकांपासून संरक्षण, शारीरिक सुरक्षितता, रोजगार, विविध स्रोत, नैतिकता, कुटुंब, आरोग्य, संपत्ती या गरजांची पूर्तता प्राथमिक गरजांनंतर भागवावी लागते.

(३) प्रेम व आपुलकीची / जवळीकतेची गरज (Love and Belongingness Needs) :

प्रेम व वात्सल्य यांची देवाण-घेवाण, कामजीवनाची पूर्तता, विश्वास आणि स्वीकृती, आपण एखाद्या गटाचा भाग आहोत ही भावना (कुटुंब, मित्रपरिवार, कार्यगट) निर्माण होणे.

(४) स्व-आदर गरजा (Esteem Needs) :

मॅस्लो यांनी स्व-आदर गरजा दोन भागात विभागल्या आहेत. (अ) स्वतःबद्दल आदर असणे (आत्मसन्मान, आत्मविश्वास, संपादन, निष्णात, स्वातंत्र्य) (ब) प्रतिष्ठा मिळण्याची इच्छा असणे किंवा दुसऱ्यांनी आदर द्यावा ही इच्छा असणे. (उदा. दर्जा, नावलौकिक).

(५) बोधात्मक गरजा (Cognitive Needs) :

ज्ञान आणि आकलन, उत्सुकता, शोध घेण्याची वृत्ती, अर्थ जाणून घेणे व अंदाज बांधणे.

(६) सौंदर्यदृष्टीची गरज (Aesthetic Needs) :

सौंदर्याची कदर करणे आणि सौंदर्याच्या शोधात राहणे, समतोल राखणे व स्वरूप.

(७) आत्मवास्तविकीकरण गरज (Self-actualization Needs):

नैतिकता, सर्जनशीलता, उत्स्फूर्तता, समस्यानिवारण क्षमता, पूर्वग्रह नसणे, वास्तव स्वीकारणे, स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव, आत्मसमाधान, स्वतःच्या प्रगतीसाठी, उन्नतीसाठी प्रयत्नशील, अनुभवांची उच्च पातळी.

(८) वैश्विक / स्वतःपलिकडील गरजा (Transcendence Needs) :

काही मूल्य व्यक्तिला स्वतःपलिकडील विचार करण्यास भाग पाडतात. सद्सद्विवेक बुद्धीची उच्चतम व सर्वसमावेशित आणि सर्वकष पातळी म्हणजेच वैश्विक गरज.

मॅस्लो यांनी दिलेली गरजांची श्रेणी लक्षात घेता बालकांच्या गरजांचे समाधान करण्यात समाज अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतो.

बालकांच्या गरजांची पूर्ती करण्यामध्ये समाजाची भूमिका (Role of society in satisfying a child's needs)

- स्वीकृती
- निर्व्याज प्रेम व पाठिंबा / आधार
- योग्य मर्यादांमध्ये मुक्तता
- व्यक्तिविशिष्ट फरकांचा आदर
- विविध उद्दीपन कृती पुरवणे.
- प्रत्येक अवस्थेतील वैकासिक कार्य संपादीत करण्यासाठी बालकांनी मदत करणे.

१.४ बालकांच्या आयुष्यातील सुरुवातीच्या वर्षांचे महत्त्व (Importance of early years in a child's life)

बालकाच्या आयुष्यातील सुरुवातीची वर्षे हा काळ पायाभूत विकासाचा काळ मानला जातो. पहिल्या सहा वर्षात ज्या वेगाने बालकाची वाढ आणि विकास घडतो त्यानंतर विकासाची ही गती कोणत्याच काळात आढळत नाही. सुरुवातीच्याच काळात व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व ठरते, वर्तन आणि दृष्टीकोन विकसित होतात. अध्ययनासाठी आणि कौशल्यविकासासाठीही हा काळ महत्त्वाचा असतो, त्यानुसार बालकांना संधी उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. बालकांना जेवढ्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील तेवढ्या त्यांच्या अनुवंशिक अंगभूत क्षमता आणि कौशल्य विकसित होतील. वातावरणातून मिळणाऱ्या उद्दीपनामुळे मेंदूचा विकास चांगला होतो म्हणून बालकांना जास्तीत जास्त संधी, योग्य पोषक आहार आणि उद्दीपन द्यायला हवे, तसेच पंचेंद्रियांना चालना द्यायला हवी.

(१) पायाभरणीचा काळ (Period of Foundation):

बालकांच्या आयुष्यातील सुरुवातीच्या काळातच वर्तन आणि दृष्टीकोन याचा पाया रचला जातो. बालकाच्या विकासावर परिपक्वता व अध्ययन याचाही

मोठा परिणाम होतो. या काळातील मेंदूचा विकासही महत्त्वाचा असतो. मिळणारा प्रत्येक अनुभव मेंदूमध्ये नोंदवला जातो. सुरुवातीच्या काळात मेंदूची रचना आणि क्षमता कृती करण्याच्या दृष्टीने पूर्णपणे समन्वयीत नसतात. मेंदू विकसनासाठी सातत्याने उद्दीपन आवश्यक असते. प्रत्येक नवा अनुभव बालकाच्या विकासाचा पाया पक्का करतो. हा अनुभव सकारात्मक असो किंवा नकारात्मक असो त्याचा बालकाच्या विकासावर परिणाम होतोच.

(२) सुरुवातीच्या काळातील अनुभवांचा परिणाम (Effect of Initial Experiences) :

बालकांना सुरुवातीपासूनच भरपूर सकारात्मक अनुभव दिले पाहिजेत त्यामुळे पुढे शाळेतील यश मिळवण्याच्या दृष्टीने ते अधिक अनुभवसमृद्ध होतील. सकारात्मक अनुभव, समतोल आणि पुरेसा पोषक आहार यामुळे बालकाचा निकोप विकास होतो तर नकारात्मक अनुभव, पोषक आहाराचा अभाव आणि नकारात्मक, घाबरवणारे वातावरण व प्रेरणेचा अभाव या सगळ्यांचा बालकाच्या विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो.

बालकाच्या जडणघडणीत कुंटुंब, पालक, शिक्षक, समयस्क गट आणि समाज या सर्वांचा महत्त्वाचा वाटा असतो.

(३) लवकरच्या वयातील बालविकासाचा नंतरच्या प्रौढ आयुष्यावर होणारा प्रभाव (Impact of early Child Development on adult life) :

बालविकासाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्व शास्त्रज्ञांनी विश्वास दर्शवला आहे की जर सुरुवातीच्या काळातच बालकाची वाढ व विकास सुयोग्य झाले तर नंतरच्या जीवनावर त्याचा सकारात्मक प्रभाव दिसतो. बाल्यावस्थेमध्ये अनुभव, वातावरण, नातेसंबंध यांच्याशी बालक कशी आंतरक्रिया करेल यावर प्रौढपणी त्या बालकाचे वर्तन कसे असेल हे ठरते. बाल्यावस्थेमध्ये मिळणारे यश किंवा अपयश नंतरच्या आयुष्यातील यश-अपयश यांच्याशी निगडित राहते. लवकरच्या वयातील नकारात्मक अनुभव, कुपोषण याचा घातक परिणाम होतो आणि नंतरच्या आयुष्यात भावनिक आणि वर्तन समस्या निर्माण होऊ शकतात.

शब्दसूची Glossary

सौंदर्य (Aesthetic) : सौंदर्य आणि त्यासंबंधी रसास्वाद

विकास (Development) : शरीरात होणारे संख्यात्मक व गुणात्मक बदल

वैकासिक मापदंड (Developmental Milestone) : ठराविक वयाला समाजमान्य मार्गाने ठराविक कार्य ठराविक पातळीपर्यंत किंवा क्षमतेने करता येणे.

वाढ (Growth) : शरीरात होणारे संख्यात्मक बदल. उदा. उंची, वजन.

श्रेणी (Hierarchy) : एखाद्या गोष्टीचे महत्त्व किंवा त्याचे बल लक्षात घेऊन त्यांचा क्रम लावणे किंवा त्यांची मांडणी संघटीत स्वरूपात करणे.

लसीकरण (Immunization) : ठराविक रोगांपासून शरीराचे संरक्षण करण्यासाठी इंजेक्शन किंवा औषधे प्रतिबंधात्मक स्वरूपात बालकांना देणे.

आत्मवास्तविकीकरण / अचूकता (Self actualization) : व्यक्तिला स्वतःच्या क्षमता परिपूर्ण वापरण्याची प्रेरणा मिळणे.

वैश्विक / स्वतःपलिकडील (Transcendence) : सर्वसाधारण मर्यादांपलिकडे जाऊन स्वतःच्या क्षमतांच्या पलिकडचा अनुभव घेणे.

सूचना : या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेला स्वाध्याय सोडवण्यासाठी तुम्ही तुमच्या इयत्ता ११वीच्या बालविकास पाठ्यपुस्तकाचा आधार घ्यावा कारण हे प्रकरण उजळणीसाठी आहे.

प्र. १. पुढील विधाने वाचा व विकासाच्या कोणत्या क्षेत्राशी निगडित आहे ते लिहा.

- (१) विजयने केलेल्या ठोकळ्यांच्या रचनेला सूरजचा धक्का लागला आणि ती ठोकळ्यांची रचना ढासळली, तेव्हा सूरज विजयला क्षमा कर (सॉरी) म्हणाला.
- (२) कविता अगदी सहजपणे मणी ओवू शकते तर साहील ठोकळ्यांची रचना चांगली करू शकतो.
- (३) नर्सरीच्या वर्गातील बालके रांगणे, चालणे, उड्या मारणे आणि चढणे यासारख्या नैसर्गिक कृती करतात.
- (४) दुधाच्या गरम पातेल्यातून येणारी वाफ शीलाने

बघितली आणि शीला म्हणाली दूध गरम आहे.

- (५) राजू लिंबाला चेंडू समजून त्याच्याशी खेळण्यात गुंग आहे.
- (६) चिंटूला भूक लागल्यावर चिंटू 'मम-मम' शब्द उच्चारतो.

प्र. २. पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण लिहा.

- (१) वाढ म्हणजेच संख्यात्मक बदल.
- (२) बालविकासाचे सर्व पैलू अभ्यासण्याची गरज नाही.
- (३) सर्वांगीण विकासामध्ये वातावरणापेक्षा अनुवंशिकता महत्त्वाची असते.
- (४) ठराविक काळानंतर विकास थांबतो.

प्र. ३. गुणवैशिष्ट्ये व विकासाच्या अवस्था यांच्या जोड्या लावा.

अ	ब
(१) या वयात समायोजन आणि असाहाय्यता दिसते.	(अ) शैशवावस्था
(२) या वयात बालके आत्मकेंद्री असतात.	(ब) प्रसूतीपूर्व विकास
(३) बालके शाळेत जातात व शालेय कौशल्ये आत्मसात करतात.	(क) नवजात अवस्था
(४) या वयात विकास जलद गतीने होतो.	(ड) पूर्व बाल्यावस्था
(५) बालके स्वावलंबनाकडे जाऊ लागतात आणि चालणे बोलणे ही कौशल्ये आत्मसात करतात.	(इ) उत्तर बाल्यावस्था
	(फ) वृद्धावस्था

प्र. ४. यादी करा.

- (१) विकासाची उद्दिष्टे
- (२) विकासाची अंगे
- (३) अर्धकावस्थेच्या पायऱ्या

प्र. ५. गटातील वेगळा शब्द ओळखा.

- (१) उंची, वजन, शरीराची प्रमाणबद्धता, बोलणे
- (२) उड्या मारणे, मणी ओवणे, तोल राखणे, टुणटुण उड्या मारणे

- (३) रंगवणे, चित्र काढणे, चिकटकाम, गाणे
- (४) बोलणे, पळणे, चढणे, दात येणे

प्र. ६. संज्ञा स्पष्ट करा.

- (१) आत्मवास्तविकीकरण
- (२) बोधात्मक विकास
- (३) नवजात अवस्था
- (४) प्रौढावस्था

प्र. ७. टीपा लिहा.

- (१) प्रसूतीपूर्व विकास
- (२) वाढ व विकास
- (३) बालविकासाची व्याप्ती
- (४) संवादाची रूपे

प्रकल्प / स्वयंअध्ययन

वाढ व विकासातील फरक दर्शवणारे मुद्दे लिहून तुमच्या पद्धतीने तक्त्याचे सादरीकरण करा.

